

مطالعه تطبیقی نقش‌مایه‌های کاشی هفت‌رنگ در باغ‌های عقیف آباد و ارم شیراز با تکیه بر اسطوره‌ها

دانشجوی کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، مؤسسه آموزش عالی آپادانا، شیراز، ایران.

لیلا فروزنده *

چکیده

کاشی‌سازی و کاشی‌کاری، هنری ارزشمند در دنیای معماری ایرانی است، که ذوق، سلیقه و خلاقیت هنرمند ماهر کاشی‌کار را نشان می‌دهد. در این میان از نمونه معماری‌های عمارت‌های باشکوه، می‌توان به باغ عقیف آباد در شیراز که شاه‌کار دوره صفوی می‌باشد و باغ ارم شیراز که متعلق به دوره قاجار است، اشاره کرد، که این دو عمارت به دلیل تزئینات خود، به خصوص کاشی‌های هفت رنگ، بسیار دارای اهمیت هستند. در باغ عقیف آباد، کاشی‌های هفت رنگ دارای مضامینی متنوع از جمله داستان‌های شاهنامه، روایات سنتی و تاریخی هستند و در برخی موارد از نقاشی‌های غربی باغ ارم تأثیر پذیرفته است. نقاشی‌های دیواری در باغ ارم نیز به صورت کاشی‌های هفت رنگ و نقاشی رنگ و روغن بر چوب کار شده‌اند، که مضامینی چون، داستان‌های اساطیری و باستانی را با نقوش تزئینی روایت می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: کاشی هفت رنگ، نقش‌مایه، باغ عقیف آباد، باغ ارم، شیراز، اسطوره

۱- مقدمه

یکی از مهم‌ترین مفاهیم در هنر، تعقل و زندگی ایرانی، باغ است. در فرهنگ‌های شرقی، مانند فرهنگ غنی ایران زمین، ارتباط بسیار نزدیکی میان انسان و طبیعت وجود داشت، پس اقوام آریایی از سرزمین سرسبز خود، خاطراتی را به ایران آورده و سبب رونق باغ‌سازی شدند. البته باید ذکر کرد که این باغ‌ها همواره بسیار مورد توجه و استفاده پادشاهان و حاکمان قرار می‌گرفت. در ایران اهمیت به طبیعت به حدی بوده که به صورت آیینی- مذهبی شکل گرفته و همچنان پایدار است. از آنجایی که در ایران زمین، در مناطق مختلف آب و هوایی آن، سرسبزی به خودی خود وجود نداشت تا در اختیار انسان قرار بگیرد، پس انسان با تفکر، تصمیم و اقدامات خود، با به کارگیری آب، هوا، خاک و خورشید این عناصر چهارگانه و مقدس، آفریننده سرسبزی شد و به این صورت معماران ایرانی که در کارهای خود، وزن و تناسب را رعایت می‌کردند از عناصر زیبایی، همانند: درختان و گیاهان، رنگ و طعم میوه‌ها، عطر گل‌ها، نغمه پرندگان، صدای آب و خنکای آن، باغ‌ها و عمارت‌هایی، مثل باغ عفیف‌آباد و ارم را در شیراز خلق کردند، که با هنر زیبای کاشی‌کاری، به خصوص کاشی هفت رنگ مزین گشته است. در هر کدام از این باغ‌های زیبا، نقش مایه‌هایی بر کاشی هفت رنگ نقش بسته، که روایت‌گر داستان‌هایی افسانه‌ای از دل شاهنامه، روایت‌هایی از قصص قرآنی، داستان‌های ادبیات فارسی و اسطوره‌های سنتی و تاریخی است، که از تخت جمشید برآمده است. با این تفاسیر، این پژوهش با توجه به اهمیت موضوع، بر آن است که به بررسی برخی از نقش مایه‌های کاشی هفت رنگ در دو باغ عفیف‌آباد و ارم شیراز از بُعد اسطوره‌شناسی بپردازد.

اهمیت و ضرورت تحقیق

با استناد به آثار هنرمندانی خلاق، که در صنعت کاشی‌کاری توانستند چنین آثار ماندگاری را خلق نمایند، ضرورت و اهمیت پرداختن به این پژوهش را به شرح ذیل استوار ساخته است:

با توجه به اهمیت شناخت بسترهای هنری خلاق که در قالب چنین آثاری بدیع، نمودار گشته و تا به امروز ماندگار و تأثیرگذار است، وقت آن رسیده که با دیدگاهی اسطوره‌ای و موشکافانه، این هنر ارزشمند کاشی‌کاری و نقوش استفاده شده بر آن را مورد بررسی قرار داده و دریچه‌ای نو از معانی و کاربردهای آن به روی نسل حاضر باز شود؛ ضرورت انجام این موضوع باعث می‌شود تا این هنر زیبا را از قدیمی بودن، تکراری شدن و دیده نشدن رها ساخته و تعاملی جدید از این هنر با هنر نوین و مردم صورت پذیرد. در این پژوهش، نگارنده تلاش دارد تا با استفاده از عناصر بصری^۱ موجود در نقش مایه‌های کاشی هفت رنگ و کاشی‌کاری، با تغییر در نقوش و تلفیق آنها از جهت فرم، رنگ و ترکیب‌بندی به نقوشی جدید رسیده تا خلاقیتی در هنر گرافیک و به خصوص گرافیک محیطی^۲، فضای داخلی چنین مکان‌های تاریخی و غیره ایجاد نماید. این کار نیازمند گردآوری اطلاعات مورد نیاز بوده تا با تناسب به کمبود موجود، پژوهش به تحقق رسد.

بیان مسئله

ایران، وطن اصلی کاشی^۳ است و در دوره‌های مختلف تاریخی، این کاشی‌ها از نظر ساخت و شکل ظاهری دچار تغییرات و تحولاتی شده‌اند. در پایان دوره‌های تیموری و اوایل دوره صفوی، کم کم تزئینات کاشی هفت رنگ جایگزین کاشی معرق شد. این کاشی در زمان صفویان به سبب صرفه‌جویی در هزینه و زمان، به اوج خود رسید و تا

1. visual elements

2. environmental graphics

3. tile

دوره قاجار برای تزئین مساجد مورد استفاده کاربردی قرار گرفت. نقوش مورد استفاده بر کاشی هفت رنگ، طرح‌هایی ختایی و اسلیمی، نقوش منظره و تصویر افراد در باغ و مبارزه حیوانات بود. این کاشی از کاشی‌های خشت، یعنی چهارگوش ساخته می‌شد و اندازه آن ۱۵ در ۱۵ سانتی متر بود و با کنار یکدیگر قراردادن آنها، اماکن متبرکه و ابنیه‌های تاریخی مزین می‌گشت. هفت رنگ متداول بر کاشی هفت رنگ، شامل: رنگ سیاه، سفید، فیروزه‌ای، لاجوردی، زرد، حنایی و قرمز است. مقصود از کاشی هفت رنگ این چنین نبود که همیشه بر روی یک قطعه کاشی، هفت رنگ به کار برده شود، بلکه این کاشی قابلیت دارد از هفت رنگ متفاوت و در برخی مواقع تعداد کمتری از هفت رنگ برای رنگ آمیزی آن استفاده شود.

از هنر زیبای کاشی کاری در باغ‌های ایرانی، مثل باغ عفیف آباد^۱ استفاده شده است. باغ عفیف آباد دارای عمارتی زیبا و مجلل است، که به دوره قاجاریه و زندیه بازمی‌گردد. این کاخ زیبا دارای کاشی کاری‌هایی شگفت‌انگیز و ستون‌هایی سنگی همانند تخت جمشید^۲ می‌باشد، که سبب ایجاد چشم‌اندازی زیبا در ایوان طبقه نخست شده است. در ادامه، باغ ارم^۳ یکی دیگر از باغ‌های زیبا و مشهور شیراز، متعلق به دوره قاجار، مورد بررسی قرار داده می‌شود. این باغ دارای عمارتی زیبا است، که در آن نقاشی‌های دیواری به صورت کاشی هفت رنگ و نقاشی رنگ روغن بر چوب، کار شده و مزین‌کننده سراسر دیوارها و سقف این عمارت سه طبقه است. این نقاشی‌ها دارای مضامین متفاوتی است، که به شیوه‌های متداول و گاه متأثر از نقاشی‌های غربی اجرا و نقش شده‌اند. موضوعات نقاشی‌های دیواری باغ ارم، بر روی کاشی هفت رنگ به سه دسته مهم تقسیم شده است، که شامل: ۱. موضوعات اساطیری و باستانی ۲. موضوعات داستانی ۳. نقوش تزئینی، می‌باشد، که هر یک دارای زیرمجموعه‌های خاص خود هستند. در پژوهش پیش‌رو با تکیه بر اسطوره‌ها، که در میان تمام اقوام و ملت‌ها وجود داشته و بخشی از فرهنگ بومی، ملی و قومی آنها به حساب می‌رود، به بررسی نقش‌مایه‌های^۴ کاشی هفت رنگ در دو باغ، عفیف آباد و ارم شیراز پرداخته می‌شود.

در این پژوهش به پرسش‌های ذیل پاسخ داده می‌شود:

۱) چگونه می‌توان با تکیه بر اساطیر، نقش‌مایه‌های کاشی هفت رنگ را در باغ‌های عفیف آباد و ارم شیراز بررسی کرد؟

۲) علت وجود جنبه‌های اسطوره‌شناختی در کاشی‌های قهوه‌خانه باغ عفیف آباد را در چه عواملی می‌توان جست‌وجو کرد؟

۳) از تطبیق ۴ اثر منتخب در کاشی‌های هفت رنگ دو باغ عفیف آباد و ارم، چه نقاط اشتراکی از منظر سراسطوره‌شناسی حاصل می‌شود؟

۲- روش تحقیق

این پژوهش که به روش میدانی و کتابخانه‌ای به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته و به شیوه توصیفی، تحلیلی ارائه گشته است، سعی دارد به روش کیفی و استنتاجی (قیاسی) مطالب مذکور را مورد بررسی قرار داده و در این راستا به نتیجه‌ای مطلوب دست یابد. به همین دلیل از منظر هدف، کاربردی بوده و در راستای هدف اصلی خود مبنی بر نقد و بررسی نقش‌مایه‌های کاشی هفت رنگ در باغ‌های عفیف آباد و ارم شیراز با تکیه بر منظر اسطوره‌شناسی گام برداشته و سعی بر پاسخ به این پرسش دارد که، چگونه می‌توان با تکیه بر اساطیر، نقش‌مایه‌های کاشی هفت رنگ را در دو باغ عفیف آباد و ارم شیراز بررسی کرد؟ رهیافت حاضر که در راستای مطالعه و تطبیق هشت نمونه از نقش‌مایه‌های

1. afifabad garden

2. persepolis

3. eram garden

4. rolling stock

گزینش شده کاشی‌های عمارت‌های مورد نظر صورت گرفت، نشان داد که نقاط اشتراک بسیاری در این آثار از منظر سراسطوره‌شناسی ایرانی، باستانی و ایرانی - اسلامی وجود دارد؛ این مهم، خود نشانگر پابندی هنرمندان به طرز تفکر، باورهای اعتقادی، آیینی و سنتی خویش بوده که در ادوار مختلف تاریخی چنین زیبا به تکرار، نشانده شده است.

۳- یافته‌های پژوهش

۳-۱- باغ‌های ایرانی

از آنجایی که در فرهنگ‌های شرقی، مانند ایران زمین، میان انسان و طبیعت ارتباطی بسیار نزدیک وجود دارد و انسان سازنده باغ است، پس باغ یک اثر هنری ساخته دست بشر شناخته می‌شود. باغ‌سازی براساس شیوه ساخت و مصالح مصرفی، میراث فرهنگی جماعتی از معماران می‌باشد، که این مجموعه زیبا را ساخته و از آن بهره‌مند شدند. واژه باغ، در زبان پهلوی، سغدی^۱، فارسی و عربی دارای تلفظ‌های مشابه و معنی یکسانی بوده است. فردوس علاوه بر معنای بهشت به معنای باغ نیز می‌باشد، بسیاری بر این باور هستند که واژه پردیس، فردوس، پارادیز از ریشه «پائرادائز» فارسی گرفته شده است. باغ در دنیا، همراه با شروع تمدن آدمی خلق شد و به تدریج به تکامل و گستردگی رسید. تاریخ ایران، تاریخ تمدن است و هنر باغ‌سازی یکی از هنرهای ارزشمند و کهن در این مرز و بوم می‌باشد، که با نهایت تأسف این هنر، امروزه دست‌خوش تغییرات تکنولوژی‌های غربی گشته است. باغ ایرانی در جهان، مظهر قدرتمندی معنوی می‌باشد. ایرانیان قبل از سایر اقوام و ملت‌ها به این اصل پی بردند، که اساس کشاورزی، باغ‌سازی است. شیوه طراحی باغ‌های ایرانی و ساختمان‌های آن ترکیبی از سبک معماری و باغ‌سازی پیش از اسلام می‌باشد (آریان پور، ۱۳۶۵، ص ۵۱)، (تصویر ۱).

تصویر ۱. باغ ایرانی، باغ دلگشا در شیراز (<https://www.fadaktrains.com>)

۳-۱-۱- مقدمه‌ای بر شناخت باغ عقیف آباد

باغ گلشن یا عقیف آباد از باغ‌های تاریخی می‌باشد، که در غرب شیراز واقع شده است. در مقابل آن ۵۰۰ متر و پهنای آن ۲۵۰ متر، که مساحتی حدود ۱۲۷ هزار متر مربع را به خود اختصاص داده است. این باغ زیبا در دوره صفویه از باغ‌های مهم و آباد شیراز و منزلگاه پادشاهان بود. یعقوب خان ذوالقدر^۲ که در زمان شاه عباس، حکمران فارس بود، در قسمتی از زمین‌های باغ، قلعه‌ای محکم ساخت و آن را با سنگ‌هایی از گورستان جعفرآباد و مصلی، بنا کرد. پس از صفویه، این باغ، آبادی و رونق خود را برای سالیان سال از دست داد. پس از یعقوب خان، میرزا علی محمد خان قوام‌الملک، بانی این عمارت امروزی شد، که آن بنا را در سال ۱۲۸۴ هجری قمری احداث کرد. این دوره، برابر با

۱. زبان سغدی از زبان‌های ایرانی شاخه شمال شرقی است.

عصر حکومت قاجاریه بود و در آن زمان باغ گلشن، یکی از زیباترین باغ‌های شیراز به حساب می‌آمد. این باغ زیبا، دست در دست خاندان قوام رشد کرد و توسعه یافت تا در نهایت در روزهای پایانی حکومت قاجار به دست خواهرزاده بانی باغ، یعنی عفیفه خانم، همسر فرمانفرما رسید، او در باغ شروع به تغییراتی اساسی و زیبا کرد؛ پس به حرمت او و به دلیل زحمات بی دریغش در زیبا سازی باغ، نام باغ از گلشن به عفیف آباد تغییر یافت. این باغ بی نظیر، به حدی در منطقه مورد اهمیت قرار گرفت، که اسم محله را براساس آن، عفیف آباد نامیدند (تصویر ۲). از نظر طراحی و هنر معماری، بسیاری از متخصصان این عمارت را مشابه عمارت باغ ارم می‌دانند. درب ورودی اصلی باغ به سوی شمال است. در قسمت غربی، در حمام باغ عفیف آباد دو خزینه آب سرد و گرم به چشم می‌خورد، که در بخش آب گرم آن یک دیگ مسی بزرگ وجود دارد.

ساختمان ورودی و در پشت دیوار، حمام خزینه‌ای^۱ باغ قرار دارد، که نمونه بسیار جالبی از حمام‌های قدیمی شیراز می‌باشد. قهوه‌خانه^۲ باغ عفیف آباد مکانی برای استراحت و قلیان کشیدن شاهزاده‌های قجری بود.

تصویر ۲. ورودی باغ عفیف آباد (منبع: نگارنده)

در قهوه‌خانه، کاشی‌های هفت رنگ زیبایی از «داستان ضحاک و فریدون»، «داستان زال و سیمرغ»، همچنین داستان‌هایی از نبرد رستم و اسفندیار یا نبرد تهمتن و دیو سفید را می‌توان مشاهده کرد. این قهوه‌خانه قجری دارای شش حجره مختلف با کاشی‌کاری‌هایی از شاهنامه فردوسی می‌باشد، که به زیبایی چشم‌نوازی بر دیوارها نقش شده‌اند (تصویر ۳). ساختمان اصلی باغ در دو طبقه بنا شده و در وسط باغ قرار گرفته است.

تصویر ۳. قهوه‌خانه باغ عفیف آباد (منبع: نگارنده)

1. treasure bath
2. coffee shop

۳-۱-۲- مقدمه‌ای بر شناخت باغ ارم

باغ ارم در شیراز، یکی از قدیمی‌ترین باغ‌های ایرانی است، که حدود ۹۰۰ سال پیشینه تاریخی دارد. هنگامی که سلسله زندیه در سال ۱۱۹۳ هجری قمری منقرض شد و سلسله قاجاریه ۱۳۴۴-۱۱۹۳ هجری قمری شروع شد، این باغ مقر ایل قشقایی گردید. در زمان سلطنت و حکومت ناصرالدین شاه قاجار ۱۳۱۳-۱۲۶۴ هجری قمری، یکی از حکام فارس و کهکیلویه و بویراحمد، که فردی پر قدرت و ثروتمند از محلی‌های شیراز بود، به نام مرحوم حاج حسین علی نصیرالملک^۱، باغ ارم را از سران ایل قشقایی خریداری کرد. او باغ ارم را به نام دختر خود زینت الملک کرد و مقدمات ساختمان امروزی را فراهم نمود. پس از فوت زینت الملک، ابوالقاسم نصیرالملک، مالک و صاحب باغ ارم شد. پس از او، فرزندش میرزا عبدالله خان قوامی^۲ مالک قبلی باغ ارم امروزی شد. در نتیجه تحولات، دگرگونی‌ها و دست به دست‌های فراوان، باغ از مالکیت او خارج و در اختیار دانشگاه شیراز قرار گرفت (فردسرهنگی، ۱۳۹۴، ص ۲۳). بنای اصلی ساختمان باغ ارم، به وسیله حاج محمد حسن، یکی از معماران محلی ساخته شده است. محبوبیت فراوان این باغ زیبا به درختان مرکبات و خیابان طولانی است، که در دو سوی آن سروهایی با شکوه نشانده شده است و در مدت ۵۰ سال گذشته، دلربایی کرده و محفوظ مانده‌اند و ساختمان زیبایی که برای مهمان‌نوازی ایل قشقایی مورد استفاده قرار می‌گرفته است (تصویر ۴). عمارت اصلی باغ ارم، نمونه‌ای به نسبت کامل از ساختمان‌های اواسط دوره قاجاریه می‌باشد. آثار برجای مانده از دوره قاجاریه متأثر از عهد صفویه هستند، با این تفاوت که اهمیت هنری آن آثار از بناهای ساخته شده در عصر صفوی کمتر بوده و چنین ویژگی تا اواسط حکومت ناصرالدین شاه ادامه داشته است. شیوه معماری عمارت باغ ارم شیراز که در دوران حکومت ناصرالدین شاه قاجار بنا گشت، متأثر از شیوه و اسلوب معماری زندیه و صفویه بوده است (آریان‌پور، ۱۳۶۵، ص ۳۳۸). ساختمان عمارت دارای سه طبقه با بامی شیروانی می‌باشد.

تصویر ۴. باغ ارم، نمونه‌ای بی نظیر از باغ ایرانی (https://www.toptourist.ir)

۳-۲- تاریخچه کاشی

عنصر کاشی و هنر کاشی کاری در ایران، سابقه‌ای بس طولانی دارد و به دوران قبل از اسلام در ایران بازمی‌گردد. از آثار معماری بر جای مانده از بشر اولیه در ایران زمین، می‌توان به قطعاتی کوچکی از سفال‌های شکسته اشاره کرد، که بیشتر برای تزئین کف یا بدنه دیوارهای خانه آنها استفاده می‌شده است. کاشی «کاشا»^۳ یا «کاسی»^۴ نامی ایرانی است، خاص سفال لعاب دیده، که آن را به شهر کاشان نسبت داده‌اند (علوی، ۱۳۹۰، ص ۱۱). در لغت‌نامه دهخدا، کاشی را نوعی خشت تنک و نازک می‌نامد که بر روی آن نقاشی شده و شبیه به چینی می‌گردد. در ایران زمین، چهار وسیله عمده برای تزئین در معماری مورد استفاده کاربردی قرار می‌گرفت، که شامل: سنگ، آجر، گچ و کاشی بود. کاشی،

۱. مرحوم حاج حسن علی نصیرالملک از نواده‌های حاج ابراهیم کلانتر یا «اعتمادالدوله» صدر اعظم آقا محمد خان قاجار بوده است.

۲. در این مورد، به دست خط آقای عبدالله قوامی استناد شده است.

3. Kasha

4. Kasi

بیشتر برای تزئینات مورد استفاده قرار می‌گرفت و خاص کشور ایران بود. پس می‌توان گفت: کاشی نوعی تزئین گران‌تر از گچ‌بری بود، که سبب برجستگی بیشتر طرح می‌شد و میان انواع طرح‌ها تضادی بسیار ایجاد می‌کرد (تصویر ۵).

تصویر ۵. کاشی‌های سفالی با لعاب‌های رنگارنگ روی لعاب سفید، نقش گل و مرغ، مربوط به قرن ۱۹ میلادی
(<https://fa.wikipedia.org>)

سیر تکامل هنر کاشی‌کاری ایرانی، به دو دوره اصلی قبل و بعد از اسلام بر می‌گردد. در ابتدای دوره اسلامی عنصر آجر، بیشتر در زیر بنا به دلیل منعطف بودن، استفاده می‌شد، با گذشت زمان در دوره صفویه، کاشی جایگزین آجر شد و برای تزئینات داخلی و خارجی بنا مورد استفاده قرار گرفت. در زمان صفویه بود که کاشی‌کاری انشعابات یافت و به اوج خود رسید (ماهرالنقش، ۱۳۹۰، ص ۴۹)، این انواع شامل: کاشی معرق، هفت رنگ، معقلی، مینایی، مقرنس، زرین فام و ... می‌باشد، که در ادوار مختلف تاریخی به دلیل شیوه ساخت و شکل ظاهری، تغییراتی یافته‌اند.

۳-۳- کاشی هفت رنگ

کاشی هفت رنگ از کاشی‌های خشت، یعنی چهارگوش در ابعاد ۱۵ در ۱۵ سانتی‌متر ساخته شده است، که با کنار یکدیگر قراردادن آنها نقش مورد نظر بر روی آنها ابتدا ترسیم، سپس رنگ‌آمیزی می‌شود، در نهایت به کوره برده شده و حرارت می‌بیند تا این گونه لعاب بر روی کاشی پخته گردد؛ پس از اتمام مراحل ذکر شده، کاشی‌ها را از کوره خارج کرده و بر روی دیوارها برای نقش‌آفرینی استفاده می‌کنند. بر روی کاشی‌های هفت رنگ از هفت رنگ مرسوم، مانند: سیاه، لاجوردی، سفید، قرمز، فیروزه‌ای، حنایی و زرد استفاده می‌شود، که می‌توان این نوع کاشی‌ها را بیشتر در بناهای تاریخی و مکان‌های مذهبی، مثل مساجد دید.

۳-۴- نگاهی بر کاشی هفت رنگ در باغ عفیف آباد

تزئینات کاشی‌کاری در باغ عفیف آباد به صورت کاشی‌هایی هفت رنگ بر دیوارها، کف و سقف این عمارت زیبا، نقش شده‌اند و مضامین خاص روایی، داستان‌هایی از شاهنامه و طرح گل و مرغ را نشان می‌دهند. نقوش و طرح‌های به کار رفته را می‌توان در دو دسته (۱) نقوش گیاهی و اسلیمی، مانند: یک‌ساز، لچک و ترنج، طرح درختی، قاب قابی، جوک با طرح اسلیمی شیراز، (۲) طرح‌هایی با مضامین روایی، شامل: داستان‌های شاهنامه فردوسی (نبرد رستم با دیو سپید، سیمرغ و زال، نبرد رستم با اسفندیار و سهراب) و مکتب‌خانه تقسیم کرد (میرشمسی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۶۴۴).

۱-۴-۳- کاشی هفت رنگ در کتیبه نبرد فریدون و ضحاک ماردوش

در این کتیبه، نبرد فریدون، اسطوره ایرانی با ضحاک ماردوش را می‌توان دید. در چهره‌پردازی این کتیبه، اهریمنی بودن چهره ضحاک به خوبی نشان داده شده است و بالعکس. در این تصویر، رعایت پرسپکتیو و توجه به طبیعت‌پردازی پیرامون عناصر اصلی (فریدون و ضحاک)، به زیبایی انجام شده است. نمای جلو، غلبه فریدون بر ضحاک را نشان می‌دهد و در نمای بعدی کاوه آهنگر با درفش و صحنه جنگ در نمای آخر و بسیار کوچک‌تر ترسیم شده است. این گونه دیده می‌شود که جایگاه شخصیت‌ها در تصویر، نسبت به مقام آنها تعیین شده است (باقری، ۱۳۸۲، ص ۱۶۰) (تصویر ۶).

تصویر ۶. کاشی هفت رنگ، کتیبه نبرد فریدون و ضحاک ماردوش، باغ عقیف آباد (منبع: نگارنده)

۲-۴-۳- کاشی هفت رنگ در کتیبه جنگ رستم و دیو سپید

در این کتیبه، دو نماد خیر و شر به تصویر درآمده‌اند، که نمادهای اصلی را تشکیل می‌دهند. رستم به عنوان اسطوره و پهلوان، نماد خیر^۱ و دیو سپید نماد شر و اهریمن می‌باشد. این اثر را به کاشی کار ماهر، موسوی‌زاده اصفهانی نسبت داده‌اند (تصویر ۷).

تصویر ۷. کاشی هفت رنگ، کتیبه نبرد رستم و دیو سپید، باغ عقیف آباد (منبع: نگارنده)

۵-۳- نگاهی بر کاشی هفت رنگ در باغ ارم

در عمارت اصلی این باغ زیبا، که مربوط به دوره قاجاریه است، نقاشی‌های دیواری زیبایی به صورت کاشی‌های هفت رنگ و نقاشی رنگ روغن بر چوب، سراسر دیوارها و سقف عمارت سه طبقه را مزین کرده است. نقاشی‌ها در عمارت باغ ارم، مضامینی متفاوت دارند، که به تناسب با شیوه‌های متداول و در گاهی موارد تأثیرپذیر از نقاشی‌های غربی اجرا شده‌اند. آن نقاشی‌ها که متأثر از فرهنگ بومی و سنتی هستند با دقت و ظرافت خاصی اجرا شده‌اند. موضوعات نقاشی

1. a good symbol.

شده در این باغ زیبا و بی نظیر، شامل مضامین باستانی و اساطیری، صحنه‌های شکار، داستانی، گل‌ها و گیاهان، دلدادگان جوان و مناظر ساختمانی و غیره است (شکوهیان و شیرازی، ۱۳۸۹، ص ۲۹) (تصویر ۸). اگر بخواهیم نقاشی‌های دیواری را در این باغ زیبا طبقه‌بندی کنیم، به سه دسته عمده، شامل: ۱) اساطیری و باستانی ۲) داستانی و روایت‌گری ۳) تزئینی تقسیم می‌شوند و هر کدام شامل زیر مجموعه‌هایی هستند.

تصویر ۸. کاشی هفت رنگ در عمارت باغ ارم (منبع: نگارنده)

۱-۵-۳- کاشی هفت رنگ در سردر ورودی عمارت باغ ارم

این سردر شامل پنج هلالی در فرم نیم دایره می‌باشد، که به صورت کاشی هفت رنگ با موضوعات متفاوت طراحی شده است. در کاشی نگاره‌های خورشیدی این سردر، سه هلالی با فرم خورشیدی در وسط آمده، که چهار مجلس به نام‌های «رستم در بارگاه حضرت سلیمان (ع) (هلالی بالا)، «مدهوش شدن ندیمگان از دیدن جمال حضرت یوسف (ع) (هلالی چپ)، «آبتنی شیرین و نظاره خسرو (هلالی راست)» و نگاره‌ای از «ناصرالدین شاه سوار بر اسب» در مرکز، فصل مشترک هر سه مجلس واقع شده، که قدرت خود را به چشم ناظران می‌کشد (عطارزاده و اتحاد محکم، ۱۳۹۲، ص ۴۱) (تصویر ۹). در هلالی‌های دیگر، در سمت راست و چپ نیز دو سردر با موضوعات نبرد میان خیر و شر آمده است، که برگرفته از اساطیر کهن ایرانی می‌باشد. این سردرها به صورت قرینه بر روی کاشی‌های هفت رنگ ترسیم شده‌اند.

تصویر ۹. سردر ورودی عمارت باغ ارم با مضامین بارگاه حضرت سلیمان، خسرو و شیرین، یوسف و زلیخا، نگاره ناصرالدین شاه، بر کاشی هفت رنگ، (منبع: نگارنده)

۲-۵-۳- گرفت و گیر (نبرد حیوان با حیوان)

موضوعات اساطیری شامل: شیر و خورشید، گرفت و گیر، صحنه‌های شکار و شکارگاه و تصاویری از پادشاهان می‌باشد. به گرفت و گیر یا همان نبرد میان دو حیوان یا انسان با حیوان، نبرد میان دو نیروی خیر و شر گویند؛ این دوگانگی مشخصه دین زردشت است، که در اساس دو نیروی متضاد در کنار هم ذکر می‌شود. در قسمت سه گوش عمارت باغ، تصویری از گرفت و گیر وجود دارد، که به صورت جدال میان خیر و شر و قرینه در دو طرف پیشانی عمارت تصویر شده؛ این جدال صحنه نبرد میان ببر و گاو است، که با نقوشی از زمینه به نمایش درآمده است. نقوش

اسلیمی به صورت نقش‌هایی درشت با رنگ زرد و سبز بر زمینه، در کنار نقوش گیاهی و گل‌های ظریف و ریز اجرا شده‌اند، که بیانگر غلبه ببر بر گاو، یعنی خیر بر شر می‌باشد (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰. کاشی هفت رنگ، موضوع اساطیری و باستانی گرفت و گیر، بر ستوری عمارت باغ ارم (منبع: نگارنده)

۳-۵-۳- گرفت و گیر (نبرد انسان با حیوان ترکیبی)

نقاشی نبرد انسانی (سرباز یا پادشاه هخامنشی) بر کاشی هفت رنگ، نماد خیر و نماد شر^۱ با شمایل حیوان ترکیبی (اهریمن)، بر پیشانی عمارت اصلی نقش شده است. تصویر این نقش از نقوش برجسته هخامنشی گرفته شده و تعلق خاطر نقاش به اساطیر و وفاداری او به تصویر منبع را به خوبی نمایان می‌سازد. در این نقش، حیوان ترکیبی از سر گاو، تنه شیر، دم عقرب و بال و پای عقاب می‌باشد (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱. کاشی هفت رنگ، موضوع اساطیری و باستانی (گرفت و گیر)، نبرد خیر و شر، پیشانی عمارت اصلی باغ ارم (منبع: نگارنده)

۳-۶- اسطوره

از آنجایی که قدمت اسطوره‌های باستانی با پیدایش و تکامل زبان در انسان‌ها، هم دوره و حتی از آن کهن‌تر بوده است، اما اسطوره‌شناسی به شیوه دانشی فرهیخته و سنجیده، عمری تنها دویست ساله دارد؛ یعنی از آغاز قرن هجده میلادی تا امروزه، انسان‌ها به دنبال باورهای نمادین و سمبلیک چندین هزار ساله خود بوده و به پژوهش و کاوش‌های علمی، تاریخی و فرهنگی پرداخته‌اند. در ایران، قدمت اساطیر به پنج هزار سال پیش از میلاد مسیح باز می‌گردد. اسطوره در لغت با واژه «هیستوریا»^۲ به معنی «روایت و تاریخ» هم ریشه است؛ در یونانی، «میتیسول»^۳ به معنی «شرح، خبر و قصه» آمده، که با واژه انگلیسی «موس»^۴ به معنی «دهان، بیان و روایت» هم ریشه می‌باشد (اسماعیل پور، ۱۳۷۷، ص ۱۳). برای اسطوره در دیدگاه‌های متفاوت تعاریف و معانی گوناگونی وجود دارد، اما به طور کلی می‌توان آن را این‌گونه معنا

1. the symbol of evi
2. historia
3. mythos
4. mouth

کرد که: اساطیر، داستان‌ها یا مظاهری سمبلیک و نمادین از فرشتگان، ایزدان، موجودات فوق طبیعی و جهان شناختی هستند، که یک قوم یا ملیتی برای تعریف و تفسیر خود از هستی و محیط پیرامونش استفاده می‌کند.

۳-۷- نماد و اسطوره در تاریخ

آدمی به دلیل انتقال افکار، عقاید و ذهنیات خود از گفتار یا نوشتار استفاده می‌کند. این زبان مملو از نمادها و نشانه‌هایی است که به تنهایی از خود معنایی ندارند، اما به دلیل کاربرد فراگیرشان دارای معنا می‌شوند، یا اینکه انسان به گمان خود به آنها مفهومی بخشیده است. نماد، یک اصطلاح می‌باشد و می‌تواند افزون بر معنای قراردادی و آشکار خود، معانی متناقضی نیز داشته باشد. هر یک از نشانه‌های طبیعی، ایزدی خاص خود داشته اند، مانند: ایزد خورشید که ایرانیان آن را متیره می‌نامیدند.

سیمرغ: نمادی از حضرت جبرئیل، روح القدس، عقل فعال و فرشته‌ای بالدار است (تصویر ۱۲).
شیر: نماد قدرت و شهریاری، خورشید، روشنائی، کلمه، کلمه الهی، عدالت، نهاد نیروی غریزی مهار نشده و عنان گسیخته ویرانگر می‌باشد (اسماعیل پور، ۱۳۷۷، ص ۲۲).
انواع اسطوره در فرهنگ کهن ما موجود می‌باشد، که به تناسب مقاله مورد نظر به چندی از آنها پرداخت شده است، مانند:

- اساطیر رستاخیز: در اساطیر ایرانی، پیروزی اهورایی و شکست اهریمنی مطرح می‌شود و معین می‌کند که جهان تمایل رسیدن به نیکویی و خیر دارد.
- اساطیر نجات بخش: برخی از اساطیر درباره رستگاری و نجات بخشی انسان در جهان سخن می‌گویند؛ در اساطیر ملل، همیشه امید به پیروزی خیر بر شر و رستگاری نهایی وجود داشته است.

تصویر ۱۲. هما پرنده‌ای افسانه‌ای، بر سرستون تخت جمشید (<https://en.wikipedia.org>)

۳-۸- اسطوره در دوره قاجار

همان گونه که مشخص می‌باشد، در هیچ زمانی از تاریخ بشر، زندگی مردم بدون اسطوره نبوده است. اسطوره یکی از پرمعناترین عناصر در ادبیات بوده و برپایه آن است که رفتارهای انسانی شکل می‌گیرد. سراسطوره‌ها منشاء و سبب تولید آثار هنری، فرهنگی و ادبی در جامعه به حساب می‌آیند. در هر جامعه به طور معمول دو یا چند سراسطوره وجود دارد، که عامل شکل گیری هویت و چالش میان آنها می‌شود. هر سراسطوره از تعداد بیشماری اسطوره تشکیل شده است. در دوره قاجار با به وجود آمدن سراسطوره فرنگ، دیدگاه ما نسبت به خودمان، نسبت به جهان و به خصوص غرب تغییر کرد. «مهم ترین عناصر سراسطوره فرنگ در دوره قاجاریه، عبارت انداز: قدرت فرنگی، حکمت فرنگی، زن فرنگی، معمار و شهر فرنگ» (نامور مطلق، ۱۳۹۲، ص ۶۱۳). در تاریخ ایران سراسطوره‌ها به این ترتیب توضیح

داده می‌شوند: ۱) سراسطوره ایرانی که متعلق به فرهنگ ایران است و هویت جامعه توسط آن معین می‌گردد، که سراسطوره‌های درون شاهنامه فردوسی و نظامی گنجوی از نوع سراسطوره ایرانی هستند. ۲) سراسطوره اسلامی و عربی که می‌بایست آنها را از همدیگر جدا و متمایز دانست. ۳) سراسطوره ترکی، سراسطوره فرنگی، که از دوره صفوی با آغاز ارتباط با فرنگی‌ها و خارجی‌ها شروع شد و در دوری قاجار به طور نسبی بر جامعه مسلط گردید. ۴) سراسطوره یونانی. ۵) سراسطوره چینی. در دوره قاجاریه با کم‌رنگ شدن و کم ارزش شدن سایر سراسطوره‌ها، سه سراسطوره ایرانی، اسلامی و فرنگی بر جامعه غالب شدند.

۱-۸-۳- سراسطوره ایرانی

متفاوت‌ترین و مهم‌ترین سراسطوره در تمدن و فرهنگ ایرانی، سراسطوره‌ای است که به وسیله این فرهنگ غنی و تمدن باشکوه ایرانی شکل گرفته باشد. سراسطوره ایرانی بعد از حمله یونانی‌ها به ایران و پس از وارد شدن اسلام در ایران، دچار بحرانی اساسی شد، اما دیری نپایید که این سراسطوره‌ها برخی از حلقه‌ها و نهادهای خود را احیا کرده و بهبود بخشیده و سبب تشکیل و تلفیق میان دو سراسطوره ایران و اسلامی شدند، از این رو ایران اسلامی و اسلام ایرانی درهم ترکیب و تلفیق گشت و تمدن ایرانی-اسلامی شکل گرفت و به اوج رشد و شکوفایی رسید. فرهنگ ایرانی را می‌توان فرهنگی اسطوره - متن ساز به حساب آورد (اسطوره - متن‌ها، متونی ادبی یا هنری هستند، که به واسطه خصلت‌های اسطوره‌ای از دیگر متون متمایز شده‌اند) (افضل طوسی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۲۹). از اسطوره - متن‌های جهانی که توسط فرهنگ ایرانی ساخته و پردازش شده است، می‌توان به شاهنامه فردوسی، مثنوی معنوی، گلستان سعدی^۱، رباعیات خیام^۲ و دیوان حافظ اشاره کرد. برجسته‌ترین و قدیمی‌ترین تصاویر اسطوره‌ای ایرانی از مجالس شاهنامه فردوسی به دست آمده، که هویت و فرهنگ ایرانی را به بهترین حالت در تاریخ ادبیات ایرانی پس از اسلام نشان می‌دهد (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. اسطوره ایرانی رستم در نبرد با دیو سپید و اسفندیار، گرفته شده از داستان‌های شاهنامه، باغ عقیف آباد (منبع: نگارنده)

۹-۳- تجزیه و تحلیل آثار

در راستای تحلیل آثار از منظر اسطوره‌شناسی به نقش مایه‌های شش اثر از کاشی‌های هفت رنگ در دو باغ مذکور پرداخته شد.

جدول ۱. شرح شباهت‌ها از منظر مؤلفه‌های اسطوره‌شناسی در نقش‌مایه کاشی هفت رنگ در نبرد رستم با دیو سپید و نقش‌مایه گرفت و گیر

نقش‌مایه نبرد رستم با دیو سپید	نقش‌مایه گرفت و گیر
	
مؤلفه‌های اسطوره‌شناسی	مؤلفه‌های اسطوره‌شناسی
رستم پهلوانی حماسی است. او اسطوره‌ای ایرانی، رستاخیز و نجات‌بخش می‌باشد، که در زندگی به دنبال رستگاری نهایی، پیروزی خیر بر شر، عمر خود را گذرانده است.	پادشاه هخامنشی، فرستادهٔ اهوره مزدا بر زمین است، که اسطوره‌ای ایرانی-باستانی تلقی می‌گردد. او اسطوره‌ای رستاخیزی و نجات‌بخش است، که به دنبال پیروزی اهورایی بر شکست اهریمنی (حیوان ترکیبی افسانه‌ای) می‌باشد.

جدول ۲. شرح شباهت‌ها از منظر مؤلفه‌های اسطوره‌شناسی در نقش‌مایه کاشی هفت رنگ در نبرد فریدون با ضحاک ماردوش و نقش‌مایه گرفت و گیر (حیوان ببر و حیوان گاو)

نقش‌مایه نبرد فریدون با ضحاک ماردوش	نقش‌مایه گرفت و گیر (حیوان با حیوان)
	
مؤلفه‌های اسطوره‌شناسی	نقش‌مایه گرفت و گیر (حیوان با حیوان)
فریدون اسطوره‌ای ایرانی و رستاخیز می‌باشد، که از دل داستان‌های حماسی شاهنامهٔ فردوسی بیرون آمده است. او با قدرت جوانی و سرشتی پاک بر ضحاک زمانه فائق می‌آید.	نقش‌مایه گرفت و گیر اسطوره‌ای ایرانی-باستانی است. حیوان ببر نمادی از اسطورهٔ رستاخیزی می‌باشد، که به دنبال پیروزی خیر بر شر، یعنی گاو است.

۴- بحث و نتیجه‌گیری، شامل تبیین و تفسیر یافته‌ها و پیشنهادات

در پژوهش پیش رو، به بررسی تطبیقی نقش‌مایه‌های کاشی هفت رنگ در دو باغ عفیف آباد و ارم شیراز از منظر مؤلفه‌های اسطوره‌شناسی پرداخته شد و نتیجهٔ حاصله، هیچ وجه تشابهی با تحقیقات پیشین در این راستا ندارد و گامی نو به حساب می‌آید. در این پژوهش به سه پرسش ذیل پاسخ داده شد:

۱- چگونه می‌توان با تکیه بر اساطیر، نقش‌مایه‌های کاشی هفت رنگ را در باغ‌های عفیف آباد و ارم شیراز بررسی کرد؟

از آنجایی که اساطیر، داستان‌ها یا نشانه‌هایی سمبلیک و نمادین از فرشتگان، ایزدان، موجودات فوق طبیعی و جهان‌شناختی می‌باشند، که یک قوم یا ملیتی برای تعریف و تفسیر خود از هستی و محیط پیرامونش ارائه می‌کند، پس این اساطیر در باغ عفیف آباد و ارم شیراز سرگذشتی پاک، مقدس و راست است، که در زمانی جاودانه گشته و چنین

به شیوه‌ای نمادین، تخیلی و وحشتناک تعریف می‌کنند که چگونه از دل داستان‌هایی حماسی شاهنامه فردوسی، داستان‌ها و نقش برجسته‌های باستانی - تاریخی تخت جمشید، قصص قرآنی و روایت‌های ادبیات کهن فارسی به وجود آمده است و سبب کشفیات جدید در شناخت جهان پیرامون گشته، به گونه‌ای که می‌توان از این اساطیر در نقش مایه نبرد رستم و دیو سپید در باغ عفیف آباد و نقش مایه گرفت و گیر (نبرد پادشاه با حیوان ترکیبی) در باغ ارم، برمبنای بررسی انجام شده چنین یافت که هر دو تصویر به صورتی زیبا در کادری هلالی با ساختار ترکیب‌بندی مثلثی و متمرکز طراحی شده، که استفاده هوشمندانه هنرمند از رنگ زرد باعث افزایش توجه مخاطب شده است.

۲- علت وجود جنبه‌های اسطوره‌شناختی در کاشی‌های قهوه‌خانه باغ عفیف آباد را در چه عواملی می‌توان جست‌وجو کرد؟

کاشی‌های هفت رنگ در اواخر دوره صفوی سبب پیدایش جنبش هنری جدیدی به نام نقاشی قهوه‌خانه‌ای شد، که این موضوع در باغ عفیف آباد به صورت کتیبه‌هایی از داستان‌های حماسی، رشادت‌ها، دلاوری‌ها و نیرنگ‌ها از درون شاهنامه فردوسی بر دیواره شش حجره از این مکان به دلیل زیبایی‌بخشی، آذین شده است. این داستان‌های اسطوره‌ای نشان‌گر، فرهنگ غنی و اصالت ایرانی، قدرت، طرز تفکر و اعتقادات دینی و آیینی مردمان ایران زمین می‌باشد، که چنین زیبا و باشکوه در کادرهایی هلالی شکل با ترکیب‌بندی‌هایی مناسب و موزون، رنگ‌هایی اصیل و غنی بر نقش نشانده شده، که تا به امروز توسط هنرمندانی گوناگون از آنها الهام گرفته شده و در این پژوهش نیز برای پژوهشگر مصارف کاربردی در ایجاد خلاقیت در طراحی طرح‌هایی نوین برای طراحی گرافیک محیطی داشته است.

۳- از تطبیق ۴ اثر منتخب در کاشی‌های هفت رنگ دو باغ عفیف آباد و ارم، چه نقاط اشتراکی از منظر سراسطوره شناسی حاصل می‌شود؟ بر مبنای مطالعه و تحلیل تطبیقی بر آثار مذکور، چنین برآمد که آنها با یکدیگر از منظر سراسطوره شناسی ایرانی، ایرانی - باستانی، دارای وجوه مشترک هستند، که نشانگر باورهای اعتقادی و تفکر ناب آنها می‌باشد.

جدول ۳. نتایج و مقایسه با سایر فعالیت‌های قبلی

۱	گرفت و گیر (نبرد انسان یا پادشاه با حیوان ترکیبی) در باغ ارم	پادشاه هخامنشی، اسطوره‌ای ایرانی، رستاخیز و نجات بخش است. حیوان ترکیبی نماد شر و بدی است.
۲	نقش مایه نبرد فریدون و ضحاک ماردوش در باغ عفیف آباد	فریدون، اسطوره‌ای ایرانی و رستاخیز است، که قدرت جوانی و پاکی او بر ضحاک اهریمن منش برتری دارد.
۳	نقش مایه گرفت و گیر (نبرد حیوان با حیوان) در باغ ارم	گرفته شده از اساطیر ایرانی - باستانی از نقش برجسته‌های تخت جمشید، ببر نماد پیروزی خیر و خوبی بر نماد شر (گاو) است. این نقش مایه اسطوره‌ای رستاخیز نیز می‌باشد.
۴	نقش مایه نبرد رستم و دیو سپید در باغ عفیف آباد	رستم پهلوانی حماسی است. او اسطوره‌ای ایرانی، رستاخیز و نجات بخش است، که در زندگی به دنبال رستگاری نهایی، پیروزی خیر بر شر عمر خود را گذرانده است.

پیشنهادهای برای تحقیقات آتی

برای بالابردن سطح کیفیت آگاهی نسل جدید از تاریخ گذشته سرزمین خود، بررسی دیگر مکان‌های تاریخی - هنری و باستانی، تحقیق بر انواع کاشی‌ها از منظر مؤلفه‌های اسطوره‌شناسی، بازنگری و بازآفرینی نقوش هنری و کاربرد آثار در ایجاد هنرهایی نو و به روز با سلیقه مخاطبان امروزی، بسیار مفید و ارزشمند می‌باشد.

پیشنهادهای کاربردی

در این راستا می‌توان به هنرمندان و محققان آینده پیشنهاد کرد که از تنوع نقوش موجود در دو باغ مذکور، چه نقوش گیاهی و اسلیمی بر روی کاشی‌ها، حجاری‌ها، نقاشی‌های رنگ و روغن بر روی چوب و غیره، بهره گرفته و آن آثار را آنالیز کرده و دوباره به شیوه‌ای نوین طراحی و از نقش‌های جدید در طراحی پارچه و لباس، طراحی زیورآلات، طراحی گرافیک محیطی، طراحی دکوراسیون داخلی، طراحی بسته بندی و ... به دلیل زنده نگه داشتن این پیشینه ارزشمند هنری کشورمان ایران، کوشا باشند.

منابع

- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۷۷). *اسطوره بیان نمادین*. تهران: انتشارات سروش.
- افضل طوسی، عفت السادات، و سلاحي، گلناز. (۱۳۹۶). سراسطوره اسلامي در کاشي نگاره های قاجاری در خانه های شیراز. *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی*، ۱۳(۴۸).
- آریان پور، علیرضا. (۱۳۶۵). پژوهشی در شناخت باغ های ایران و باغ های تاریخی شیراز (چاپ اول). تهران: انتشارات فرهنگ سرا.
- باقری، فریبا. (۱۳۸۲). نگاهی بر کاشی هفت رنگ حمام عفیف آباد. *کتاب ماه هنر*، ۱(۵۸)، ۱۵۸-۱۶۳.
- شکوهیان، غلامعلی، و شیرازی، علی اصغر. (۱۳۸۹). بررسی و طبقه بندی موضوعی نقاشی های دیواری باغ ارم شیراز در دوره دوره قاجاریه. *مجله علمی و پژوهشی علوم انسانی*، ۲(۱۶)، ۲۷-۴۱.
- عطارزاده، مجتبی، و اتحاد محکم، سحر. (۱۳۹۲). خوانش گفتمان کاشی نگاره روایت گر سردر ورودی باغ ارم شیراز. *فصلنامه باغ نظر*، ۴(۲۶)، ۴۱-۴۸.
- علوی، مهدی. (۱۳۹۰). کاشی در جست وجوی دستیابی به علوم و فنون گم شده و هنرهای فراموش شده شده ایران باستان. اصفهان: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد اصفهان.
- فردسرهنگی، رحمت الله. (۱۳۹۴). *افسانه افسانه شیراز همراه با ۹۰۰ سال حکایت باغ ارم «گفته ها و ناگفته ها»*. شیراز: انتشارات نوید.
- ماهرالنقش، محمود. (۱۳۹۰). کاشی و کاربرد آن. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، انتشارات سمت.
- میرشمسی، محبوبه السادات، صف شکن، ارغوان، و کارگر، فاطمه. (۱۳۹۴). عنوان بررسی طرح های کاشی هفت رنگ در مجموعه باغ عفیف آباد شیراز، *مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری ایرانی اسلامی (سیمای دیروز- چشم انداز فردا) شیراز*، جلد اول.
- نامورمطلق، بهمن. (۱۳۹۲). *درآمدی بر اسطوره شناسی*. تهران: انتشارات سخن.